

ПРЕГЛЕД ИСТОРИЈЕ
ПЉЕВАЉСКОГ СРЕЗА
ДО 1941. ГОДИНЕ

ПЉЕВАЉСКИ КРАЈ ДО ТУРСКЕ ОКУПАЦИЈЕ

Археолошки налази показују трагове једне далеке праисторијске цивилизације на пљеваљском подручју. Савремена историјска наука сматра да је привредна комуникација која је повезивала Подунавље с дубровачким подручјем, преко Полимља, Пљеваља, Никшића и Цавтата, била један од праваца којим су се у периоду око 2.000 година п. н. е. групације народа с истока помјерале ка Јадрану, индоевропејизирајући ова подручја, са чиме се доводи у везу и настанак Илира.

Остаци надгробних хумки (тумула), карактеристичних за начин сахрањивања у праисторијском периоду западног Балкана, чести су и у околини Пљеваља. Нарочито су познати некропола у Готовуши, која потиче из гвозденог доба, и праисторијски налази у Калушићима.

Има индиција да је пљеваљско подручје било центар илирског племена Пируста, које је у III вијеку п. н. е. заједно с осталим илирским племенима, улазило у састав великог племенског савеза, познатог под именом „Илирска држава“. Ова држава постиже свој врхунац за вријеме краљице Теуте, која, у незадрживој најезди, допире на југ до Крфа. Забринуте због илирске експанзије, Римљани се већ тада мијешају у македонско-илирске сукобе, да би крајем I вијека п. н. е. ковачно освојили илирске крајеве, последице озбиљног отпора који су им нарочито пружили Пирусти.

Продирање Римљана у ове крајеве било је условљено осим војних и економским разлозима. Освојена подручја су располагала значајним рудним богатствима и пољопривредним производима. Римљани интензивније почињу искоришћавати рудна богатства ових крајева од II вијека п. н. е. Постоје индиције да је још у то доба вршена експлоатација оловно-цинкане руде у Брскову и Шупљој стијени и гвоздене руде у Козици. При том су се, изгледа, Римљани користили Пирустима који су били врсни рудари.

Постојећа архивска грађа, сачувани историјски споменици и други извори показују да су Пљевља веома старо насеље. Остаци насеља и друге археолошке ископине, нарочито оне из

Комина, говоре да је у доба Римљана овдје био римски муниципијум чије је име почињало словом С.

На овом подручју, и поред систематске римске колонизације, дуго се одржало старосједилачко илирско становништво. Плодније земљиште су заузели Римљани, а планинско Илири,

Ископине римског града у Коминама

који су претежно били номади. Остаци грађевина, надгробни споменици, стари путеви и др. говоре да је у то вријеме насељеност била велика.

Словени почињу насељавати ове крајеве у VI и VII вијеку. Ту су затекли „Ромеје господаре и Илире старосједиоце“. Словени су, као јача и компактнија маса, потиснули Римљане из плодних предјела, док су се Илири са својим стадима повукли у шуме и планине. Настављајући живот сличан ономе какав су имали у старој постојбини, Словени су формирали жупе којима су управљали жупани. Тако се помиње жупа која је обухватала подручје с обје стране Таре од Прошћења до Ограђенице и од Добриловине до Тепаца са сједиштем у Пренђанима.

Мјесто Брезница (Пљевља) с манастиром Врхобрезницом помиње се први пут 822. године а чешће послје 1200. године. За вријеме цара Уроша пљеваљски крај је припадао хумском кнезу Војиславу Војиновићу, једном од најмоћнијих феудалаца српске феудалне државе, која се називала Рашка по граду Расу, код Новог Пазара. Од 1368. до 1373. године пљеваљски крај је

био под управом. Николе Алтомановића. Послије тога босански краљ Твртко је присајединио ове крајеве својој држави, у чијем саставу су остали до почетка XV вијека. Од тада до 1435. године пљеваљским крајем је управљао Сандаљ Хранић, а од 1435. године војвода херцег Стефан.

ПАД ПЉЕВАЉСКОГ КРАЈА ПОД ТУРКЕ

Према љетопису Манастира Свете тројице, Турци су у бици на ријеци Брезници, која протиче кроз Пљевља, 1. септембра 1462. године, разбили војску херцега Стефана, освојили данашња Пљевља и више других херцеговачких мјеста. Они су их држали годину дана док их није херцег Стефан повратио. Али су Турци у љето 1465. године коначно освојили Пљевља с околином.¹

У средњем вијеку данашња Пљевља су се звала Брезница. Данашње се име јавља у XV вијеку, а турско име Таслица у XVI вијеку.

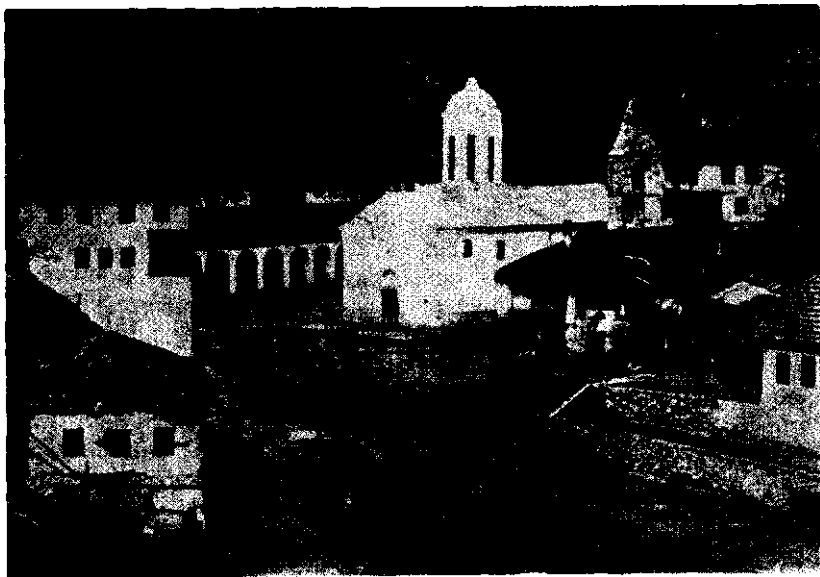
Пљевља су и прије турских освајања била значајна саобраћајна раскрсница. Кроз њих је водио пут из Дубровника за Ниш, Скопље и Цариград, и пут „Виа Дрина“ из Требиња, Билеће, Гацка и Фоче уз ријеку Тихотину до Пљеваља. Поред тога, кроз Пљевља је пролазио и друм из Требиња, Никшића и Таре ка Лиму. Такође је ишао пут од Котора преко Грахова, Оногшта (Никшића) и Дробњака у Пљевља. Разгранате саобраћајне везе, рудна богатства, земљорадничка и сточна производња су учинили Пљевља познатим и развијеним мјестом. Трговачке везе Пљеваља с Дубровником су биле веома развијене и чврсте. Пљеваљски трговци су продавали пољопривредне производе, а занатске прерађевине од сребра чак су директно извозили у Италију. Пљеваљски трговци истицали су се као значајни посредници између српских и дубровачких трговаца. За вријеме херцега Стефана Пљевља су била и важно рударско **насеље**.

Под турском влашћу Пљевља нијесу стагнирала у привредном погледу углавном све до XVIII вијека. Она су била и даље значајно саобраћајно раскршће. Кроз њих је пролазио пут који их је повезивао с Македонијом и Босном. Пљеваљски трговци су извозили велике количине жита, воска, сирове свиле, живе и других производа. Крајем XV вијека у Пљевљима су и Јевреји

¹ Љетописац Манастира Свете тројице код Пљеваља Гаврило Тројићанин је записао 1462. и ово: „V. место звана Врхобрезница близу мјеста Пљеваља М. Херцеговини V. љето 6971/1. септембра 1462. до 1. септембра 1463. године) прими цар Мухамед Трапензут и то лепо оди на Амарје и то љето разбише Турци господина Херцега Стефана У Херцеговини на ријеци Врезници и примише захумскују земљу“.

заједно с пјеваљским трговцима, преко Дубровника, извозили производе из овога краја и у италијанске градове. То свједочи да је у то вријеме био знатно развијен привредни живот у овом крају. Пљевља су била сједиште херцеговачког санџак-бега од 1580. до 1833. године, -када он (црелази у Матар. У том париоду Пљевља — односно Таслица, како су их Турци назвали — по-слије Мостара су била највећи град у Херцеговини.

Привредни живот од XVIII вијека све више стагнира, да би касније, услијед феудалних односа и националног ропства, све више и више замирао. Многобројни записи, сачувани највише у манастирима, убједљиво свједоче да је турски освајач систематски и сурово угњетавао и експлоатисао Србе. Тако у једном запису Манастира Свете тројице из 1476. године Мухамед II је назван „злочестиви, злонаравни и несити“, а султан Бајазит II у запису од 1504. године као „варварски цар“. Године 1537. записано је, између осталог, да је „те године цијелим отоманским

Манастир Свете тројице

царством владао султан Сулејман. И велика нас нужда од њих бијаше јер смо имали имања и све нам одузимаху, једни придолажаху, а други су одлазили и све што смо сакупили узимаху ...” Пожари, глад, тешке зиме, болести и сличне невоље су погоршавале ионако веома тешко стање изазвано непрекидним варварским терором и великим наметима турских власти у периоду њихове владавине. Срби су у таквој ситуацији имали само два могућа избора: или да приме ислам или, што је било најчешће,

да напуштају своја огњишта. Према научним истраживањима Срби су у пљевашком крају веома ријетко примали ислам упркос свим невољама и варварским методама којима су били изложени од Турака. Били су примјер оданости своје имену и својој вјери, „чему није био узрок само вјерски фанатизам и слијепа преданост црквеним прописима“. Танасије Пејатовић, познати просвјетни и научни радник, који се бавио научноистраживачким радом о прошлости Пљеваља, истиче да народу овога подручја „није толико било стало до молитве колико до збора и заједничког састанка које су обављали око цркава и манастира приликом већих празника“. Велики број манастира и цркви налазио се у околини Пљеваља. Они су играли значајну улогу у окупљању српског народа у борби за очување и јачање народног индивидуалитета, његових традиција и слободарске мисли. Поред вјерске функције, они су, као и раније, били једине просвјетне установе Срба.

Као и у другим освојеним земљама, Турци су постепено наметнули свој турски феудални систем, прилагодивши га затеченим феудалним односима. Турци су освојену земљу образовали у спахилуке, дајући их на уживање заслуженим царевим војницима. Спахилуци које су уживале спахије звали су се зијамети и тимари. Земљиште није било њихово, али су им сељаци који су земљу обрађивали морали плаћати десетак од производа с имања. Међу спахијама било је и појединих Срба, који су били српска властела а ступали су у турску службу да би сачували своје феудалне посједе. Али су такви случајеви били ријетки изузеци, јер су спахије били Турци и они Срби који су примили ислам, а били су поријеклом из разних крајева Турског Царства. Такви феудални односи владали су све до 1839. године. Тада је укинут спахијски систем. Мјесто спахија феудалним посједима су управљали аге и бегови. Земљиште је **по**-стало њихова својина, на које су добили тапије и којим су располагали по својој вољи. Од тада се десетина плаћала царској каси, док се агама и беговима морала давати трећина или четвртина од производа које чифчије производе на њиховој земљи. Дужности чифчија према аги биле су да му дају четвртину или трећину жита, половину или трећину сијена, да обавезно узимају аги овце на кесим, волове на изор, и то јефтиније него осталима, да без накнаде раде на земљи коју ага није уступао чифчијама. Чифчије су биле дужне да долазе аги на мобе кад их год позове. Веома мало ага и бегова је живјело на селу, јер су претежно живјели у Пљевљима, док су на своја имања излазили само на љетовање.

Такви односи неминовно су изазивали све оштрије сукобе између ага и чифчија. Они су условљавали све **јвче** буђење ослободилачке мисли и тежње за економским и националним ослобођењем од Турака. О тешком положају чифчија стоји и

ово у запису манастира Довоље: „Ох, боже мој благи, велике жалости од хришћанског народа што му је велики зулум утужио од стране царске! Ко има коње и волове од њих му користи нема; царска војска све подави и све кажу да ће цар платити и ништа не плаћа, на сиротињу доста муке и тешкоћа те не може више да живи“. Тако су Срби, с изузетком малог броја богатих кнезова и спахија, били у изванредно тешком положају у сваком погледу. Због тога се све до друге половине XIX вијека, сем ријетких појединаца који су примали ислам, српско становништво пјеваљског подручја непрекидно исељавало у друге крајеве наше земље а највише у Србију. Док су се једни исељавали, дотле су „други с југа гоњени тешким зулумом и већим невољама пристизали у овај крај“. Али ни они нијесу остали дуже у овом крају. Тако је процес непрекидног досељавања и исељавања српског становништва трајао читави три вијека. На миграцију становништва велики утицај су имали устанци и побуне српског народа против Турака.

ОСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ

Незадовољство народа против Турака изража^чло се хајдучијом, бунама и устанцима, који су у XIX и устанци вијеку били све чешћи и масовнији. Зато Танасије Пејатовић у свом дјелу „Полимље и Прекотарје“ истиче „да планине потарске и полимске никад нијесу биле без хајдука и ускока“. Путописци су и у XVI вијеку забиљежили да су хајдуци били опасни не само за Турке већ и за путнике.

Хајдучке чете предводили су Мићо и Јован Глушчевић из Камене горе, Маринко Леовац из Крћа, Ристан Шарац из Матаруга, поп Јосиф Поповић из Бабина, Нинко Колџија из Крњаче и други. Они су нападали турску војску и оне Муслимане који су се истицали у терорисању Срба. Напоредо с тим, Срби из пјеваљског краја стално су помагали и подржавали Црну Гору и Србију у борбама против Турака. Они су као добровољци учествовали у оружаним борбама против Турака које су вођене на територији Црне Горе и Србије. Нарочито значајан допринос су дали, под командом великог јунака Мића Глушчевића, у боју против Турака у Шаранцима 1862. године. У њему Мићо Глушчевић је погинуо. Он је био командант свих снага које су учествовале у овом боју против Турака.

Први српски устанак 1804. године значајно је утицао на даље буђење националне мисли у овом крају. Због оружаних борби које су Срби повели против Турака у овом крају паша Селмановић, несигуран у своје снаге, тражио је 1805. године помоћ од травничког везира. Тада су устаници овог краја продри до села Врбе и убили 20 турских војника. Паша Сел-

мановић се, уз помоћ војске травничког везира, тада свирепо обрачунавао са Србима који су помагали устанике. Том приликом велики дио становништва побјегао је испред турског терора. Читава села остала су пушта.

Учешће Срба пјеваљског краја је било масовно и у устанку против Турака 1875. године. У организовању овог устанка истакли су се архимандрит Свете тројице и обновитељ манастира Довоље Пахомије, Митар Робовић, трговац из Пјеваља, Петар Марић из Вијенца, поп Новак Старчевић из Ограђенице, Филип Војиновић из Вишњице, свештеници Поповић и Јањушевић из Вабина и хајдуци Нинко Колџија из Крњаче и Миле Комарица из Бучја. Устанак познат под именом „Бабинска буна“, почео је у Бабинама, гдје је спаљен турски хан и растјерана турска посада на Јабуци. Истог дана пјеваљски устаници, јачине једне

Маринко Леовац

чете, под командом Петра Марића, спалили су турски хан на Трлици, док су убрзо затим устаници, с Митром Робовићем на челу, напали турске посаде у Готовуши и Бољанићима. Такође су спаљене заптијске станице (турске касарне) у Бобову и Глибаћима. Устанак се крајем августа 1875. године проширио на читав пјеваљски крај. У то вријеме из Србије су стигли с око 800 добровољаца Маринко Леовац и поп Љешевић. Међу устаницима је било и Муслимана који су као чифчије били експлоатисани од ага и бегова. Затим су, у периоду август—октобар пјеваљски устаници водили жестоке борбе против турске војске у Какмуџама, Бобову, Пренђанима. Да би се одржао, турски гарнизон у Пљељима тражио је од Порте војну помоћ, која му је стигла крајем октобра 1875. године. Тако су јаке турске снаге преко Бољанића, Мељака и Бобова, под командом Салих-бега, и од Пјеваља ка Пренђанима и Тари под командом Фауд-паше, водиле жестоке борбе против пјеваљских устаника, у којима су погинуле четовође Филип Војиновић и Милован Станковић заједно с 14 устаника у Вишњици. Устаници из Мељака, Бобова и Ограђенице повлачили су се према Пренђанима и Тари. Најжешћи бој вођен је на Тари код Пренђана, гдје је погинуло 35 устаника. Турци су у крви и пламену угушили овај устанак. Српски домови су попаљени и опљачкани, а становништво се масовно иселило у Србију (Ужице, Ваљево, Шабац) и у Црну

Гору. Због тога „висораван између Пљеваљског поља и долине лимске била је готово пуста, а куће попаљене и са земљом сравњене“. Већи дио устаника прикључује се српској и црногорској војсци и учествује у рату који су Србија и Црна Гора водиле против Турске 1876—1878. године.

Ратујући као добровољци устаници из овог краја истакли су се у борбама против Турака на Јавору, у Новој Вароши, Прибојској Бањи, Сјеници, Прошћењу и Пренђанима. Због тога је влада Србије одликовала четовође и команданте батаљона Маринка Леовца и Вука Јоловића Таковским крстом и медаљом за храброст.

Пљевља под аустроугарском и турском влашћу Аустро-Угарска Монархија је на Берлинском конгресу 1878. године добила мандат од великих сила да окупира Босну, Херцеговину и Санџак. На окзнову 25. члана Берлинског уговора Аустро-Угарска је добила право да држи своје гарнизоне у Пљевљима, Прибоју, Пријепољу и Бијелом Пољу, а Турској је остављено право да, поред управне власти, држи и 5.000 војника у Санџаку. Аустро-угарска војска је окупирала Пљевља 10. септембра 1879. године. И Срби и Муслимани били су незадовољни с таквом окупацијом Пљеваља. Они су покушавали да спријече аустроугарски продор у Санџаку. У томе се истицао и муфтија Мехмед Нуредин Шемсикадић, али је он убрзо, на интервенцију бечке владе и по налогу Порте напустио активност против Аустрије.

Срби нијесу подносили ни турску ни аустроугарску туђинску и окупаторску власт, која је конзервирала беговске и агинске феудалне друштвене односе и гушила националноослободилачки и социјални покрет српског становништва у овом као и у осталим крајевима наше земље. О томе говори и бројно учешће добровољаца из пљеваљског краја у херцеговачком устанку 1882. године против Аустро-Угарске. Црна Гора и Србија су биле резервисане према овом устанку, јер нијесу жељеле да се прерано сукобљавају с Аустро-Угарском. Турске власти у Пљевљима сарађивале су с аустро-угарском војском у борби против устаника иако су Муслимани у Херцеговини заједно са Србима учествовали у устанку против Аустро-Угарске. Турска војска и цивилна власт у Пљевљима предузимале су превентивне мјере ради одржавања реда у пљеваљском крају. Аустријски генерал Кукулх извјештавајући из Пљеваља своју претпостављену команду, повољно је оцијенио активност пљеваљског Сулејман Хаки-паше у борби против устаника. Устанак у Херцеговини наишао је на велике симпатије и подршку српског становништва у пљеваљском крају. Када је, 2. јуна 1882. године, капетан Ивановић са групом добровољаца из Србије стигао у Ограђеницу с намјером да се повеже с херцеговачким устаницима, њему се

одмах придружило око 170 устаника из пјеваљског краја с Марком Тањевићем, Новицом Тошићем, Јованом Каровићем, Спасојем Војиновићем и другима. Тада су пјеваљски устаници и Ивановићева група почели борбе против аустроугарске војске у Челебићу. Они су тежили да се повежу с херцеговачким устаницима. Забринута због борби устаника из овога краја, Аустро-Угарска је одмах предузела мјере да би разбила и уништила устаничке снаге. Тако су 16. јула 1882. године 2.000 аустро-угарских и 1000 турских војника предузели напад против устаника, које су 17. јула разбили у Ограђеници.

Двострука окупација Пјеваља стално је погоршавала ионако тешко економско и политичко стање српског народа у пјеваљском крају. Услијед тога долазило је до масовних исељавања у периоду од 1881. до 1889. године. О томе говоре и извјештаји аустро-угарских власти из Пјеваља бечкој влади. Трговина с Дубровником која се више од три вијека интензивно развијала, прекинута је аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине и Санцака. Граница између Турске и Аустро-Угарске је постављена на Метаљци. Доласком аустроугарског гарнизона, Пјеваља су била претворена у војнички логор двије велике завојевачке царевине. И Турска и Аустро-Угарска свим средствима су настојале да задрже стечене позиције у овом крају. Оне су подизале касарне и друге војне објекте за своје гарнизоне. Аустро-Угарска је изграђивала модерне војне и приватне зграде. Тако су Пјеваља од 1880. до 1908. године добијала изглед средњоевропске вароши. Она су 1908. године имала, према турском попису, око 14.000 становника.

Послије анексије Босне и Херцеговине 1908. године Аустро-Угарска је повукла своје гарнизоне из Санцака. Иако је повукла и свој гарнизон из Пјеваља, она је и даље на граници према Пјеваљима држала јаке снаге и стално убацивала своје агенте у циљу изазивања немира и распривања националне и вјерске мржње између Срба и Муслимана, стављајући на тај начин до знања Турској, Србији и Црној Гори да се није одрекла Санцака и својих завојевачких планова на Балкану.

Незадовољство Срба нарочито се повећало кад су Турци увели и порез на крупну стоку и друге дажбине. Срби су одбили да плаћају порез и друге дажбине и били су спремни за оружани устанак против Турака. Међутим, Црна Гора и Србија нијесу подржале такву оријентацију народа, већ су, под паролом да је „аустроугарски јарам гвозден, а турски дрвен“, савјетовале Србима да се не дижу на устанак, јер су се бојале да ће га злоупотријебити Аустро-Угарска на тај начин што ће, под изговором да успостави ред у Санцаку, поново окупирати ову област. Тако је и изасланик српске владе прота Милан Ђурић долазио у Пјеваља и у кући познатог трговца и националног радника Сава Дамјановића одржавао састанке с истакнутим носиоцима

српске националне мисли у Пљевљима: Тодором Росићем, Ђеном и Војом Ђенисијевићем, Јакшом и Василијем Поповићем, Пером Јанићијевићем, Михаилом Бајићем, Николом Пејатовићем, Савом Вукојичићем, Димитријем Шиљком и другима, савјетујући им да се у то вријеме не дижу на устанак против Турака. Слично је савјетовао и краљ Никола кад је у Цетињу примио Танаска Дамјановића и Божа Минића из Косанице, говорећи им да је „турски јарам дрвен, а аустријски и дрвен и гвозден“, и да се не дижу на устанак док Србија и Црна Гора не поведу рат против Турака. Чак је и руски конзул тада долазио у посјету Сулејман-паши у Пљевља и радио на смиривању народа. Због таквих савјета Црне Горе и Србије није тада дошло до оружаног устанка против Турака у пљеваљском крају. Аустријанци су тада упућивали позиве Србима из Бољанића и Крћа да дођу на Метаљку „да се потписују у њину државу и да кажу да воле њиховог владоаца“, и обећали им „ако тако учине да им неће узимати данак и војнике за седам година“.

Пљевља у младотурској револуцији

Младотурска револуција 1908. године имала је подршку Срба и већине Муслимана у пљеваљском крају. Срби су очекивали да ће младотурска револуција створити услове за укидање турских феудалних односа и коначно национално ослобођење од турског ропства. Муслимани су се тада подијелили на оне који су такође подржавали младотурску револуцију и на оне који су и даље били за одржавање дотадашњих реакционарних друштвених и политичких односа. Срби су основали Српску демократску лигу у Пљевљима, чији су представници Илија Самарцић и Јован Милинковић учествовали на састанку Српске лиге у Сјеници 18. октобра 1908. године.

Турци су због све већег отпора народа покушали да разоружају Србе и оне Муслимане који нијесу били у турској управи. Срби су се противили да предају оружје, које су највише имали сељаци у Бобову, Ограђеници, Вашкову, Пренћанима, Косаници и другим селима. Због тога су Турци вршили честе претресе у Вашкову, Пренћанима, Бобову, Косаници и другим селима. Такве мјере изазвале су отпор и бјежање становника с овог подручја у Црну Гору. Због сталног отпора и незадовољства Срба, турске власти су поново наоружале један дио Муслимана, које су подстрекавале на пљачку и терорисање Срба, како у Пљевљима тако и у селима. Аустро-Угарска је, преко својих агената, утицала на турски башибозук да стално врши насиља над Србима, како би што више завадили Србе и Муслимане. У томе се нарочито истицао носилац аустроугарске и антисрпске политике паша Мехмед Бајровић у Пљевљима. О терору турских власти и башибозука у то вријеме учитељ Јоксимовић из Глиснице пише: „Турци су прави курјаци и не могу сада да виде нигдје

Србина па ма којег положаја био. Особито су власти почеле да врше тиранства и да подбадају остале Турке (Муслимане — примједба Ј. В.) против Срба. У самај вароши није било слободно ни по дану проћи, а чим ноћ ухвати сви се Срби позатварају и не смију да се помолу на прозор кад их изазивају и псују. У селима је још горе. Сада је почео аскер да врши насиља и да туче сељаке". Упркос томе, дио Муслимана из пљеваљског краја је изражавао незадовољство против турског терора над Србима. У томе се истицао Омер Бајровић у Пљевљима. О његовом раду је писао Михаило Куртовић, учитељ у Пренђанима, марта 1909. године: „Не могу да вам овом приликом не похвалим држање младог Омер-бега Бајровића, који иако синовац од злогласног Мехмед-паше Бајровића и ради и опходи се као прави Србин".

Младотурци су такође свим средствима настојали да угуше ослободилачке тежње Срба. Зато су под удаљ њихове политике прво биле школе, јер су представљале најјача жаришта националнослободилачке мисли. Турске власти су наредиле учитељима да им подносе дипломе на потврду. Али су учитељи, под утицајем Србије и Црне Горе, које су их издржавале, одбили да овјере дипломе код турских власти. Због тога су Турци у мају 1910. године издали наредбу да се све српске школе затворе. Умјесто тога они су обављали да ће у неким селима отворити школе у којима ће радити учитељи које ће они постављати и плаћати. Међутим, турске власти нијесу могле наћи ниједног учитеља који би пристао да га оне постављају и плаћају иако су нудили веће плате. Младотурци су увели још једну обавезу која је тешко погађала Србе. До тада Срби нијесу били обавезни да служе турску војску. у граничним селима према Црној Гори отпочео је у септембру 1909. године попис

Ожер-бег Бајровић

Срба који су били способни за војску. Тај попис је изазвао велико огорчење код српског становништва. Због тога је добар дио Срба емигрирао у Црну Гору или се одметнуо у хајдуке.

Културно-просвјетне прилике Турци су прекинули културну и просвјетну активност у српској средњовјековној држави, којој је припадао и пјеваљски крај. У тим тешким и муко-трпним временима под турском влашћу, о којима свједоче и љетописци наших манастира, све је више замирала свака културно-просвјетна активност. Једино су манастири представљали упоришта и жаришта за просвјеђивање народа и у овом крају, поред ослободилачке мисије коју су вршили до коначног ослобођења народа од Турака. Дри њима су се налазиле школе, претежно вјерског карактера. Настава је била на веома ниском степену. Ђаци су учили и радили на манастирским имањима. За вријеме зимских дана, при слабој свјетлости свијеће или жишка, учили су да читају и пишу из часописа или псалтира, или из рукописне књиге. Зато су ђаци постизали слаб успјех. И поред тога што су остајали при манастирским школама пет-шест година, једва су срицали слова и били су готово неписмени. Разумљиво, манастири су настојали да такве ђаци што дуже задрже како би имали за што дуже вријеме бесплатну радну снагу. Поред ових школа, с времена на вријеме, нарочито у XIX вијеку, било је путујућих учитеља који би сакупљали дјецу у приватним кућама и учили их да читају, пишу и да знају народне пјесме и молитве. Такав један учитељ помиње се на Кричку у Косаници 1790. године.

У периоду ширења и снажења Отоманске империје турске власти нијесу ништа предузимале на културно-просвјетном пољу, не само код Срба већ и код Муслимана. Да би учврстили позиције у освојеним земљама, Турци су српско становништво које је примало ислам везивали вјерским фанатизмом и застошћу. Свјетовних школа на овом подручју није било све до почетка XIX вијека. За школовање муслиманске дјеце Турци су основали мејтефе, већином у џамијама, у којима се на арапском језику уче молитве и поједине ријечи из Корана. Они су отварали и медресе у којима су се спремали хоџе и чиновници. Такво стање је било све до почетка XIX вијека. Тада долази до извјесних промјена у систему школовања. Организоване су идадије, руждије, мектеби и султаније. Настава се изводи на турском, а учио се и арапски језик. Поред вјерске наставе, ученици су изучавали географију, историју, математику и француски језик. У овим школама имали су право уписа само Муслимани. Успјех у школама је био минималан. Пошто се настава изводила на турском језику то је веома мали број, скоро незнатан, разумио оно што се учи. Поред „сибијан мектеба“, чисто вјерских школа, којих је само у Пљевљима било 1874. године 12 с 489 ученика,

оснивају се у Пљевљима двије основне школе, тзв. идадије. Настава је трајала четири године а школовала су се само муслиманска мушка дјеца. Таквих школа било је и у неким селима. Средином друге половине XIX вијека основана је тзв. руждија (нижа гимназија) у којој су такође учили само Муслимани.

Законом од 1867. године дато је право и Србима да могу отворити школе, али под условом да их сами издржавају. С отварањем ових школа ишло је доста тешко. И поред свих сметњи Срби су и раније отварали школе за своју дјецу. Тако је прва српска народна основна школа отворена 1851. године у Пљевљима на иницијативу црквено-школске општине у Пљевљима. У њој су први учитељи били Захарије Бојација, Јован Рајовић и Михаило Новаковић. Срби су издржавали школу уз помоћ Манастира Свете тројице. Како је школу било доста тешко издржавати, грађани су се још 1859. године обратили за помоћ српској влади у Београду. На ову молбу Министарство просвјете Србије послало је 13. марта 1859. године, преко трговца Пера Богићевића из Пљеваља, књиге „у циљу да се помогне једнородној браћи Србима у Турској“. Тада је послато 190 комада књига. Српска влада је послала 1866. године књига у вриједности од 18 хиљада гроша. У јесен 1867. године подигнута је и школска зграда да би 1868. године била готова и усељена. И за ту зграду Србија је послала као помоћ 50 дуката. Тада је било око 150 ученика и два учитеља.

На заузимање Срба и црквено-школске општине, у Пљевљима је у јесен 1901. године отворена Пљеваљска гимназија, у коју се уписало 66 ученика, међу којима и 16 ученица. Први директор Гимназије је био Танасије Пејатовић из Пљеваља, познати национални борац, научни радник и доцент Филозофског факултета у Београду, који је истраживао прошлост овога краја. Настава је била као и у другим српским гимназијама. При Гимназији је постојала и Дјевојачка радничка школа. На селима је радило 13 основних школа: у Мељаку (почела да ради 21. I 1897), Пренђанима (1. IX 1897) Илином Брду (крајем 1897), Отиловићима (1899), Ограђеници (јануара 1905). Те, 1905. године отворена је школа у Бобову, 1906. године у Хоћевини, Ковачу, Коса-

Танасије Пејатовић

ници и Бољанићима, 1907. у Обардама, а 1909. у Глисници, затим 1911. године у Какмужима и Крћама. Црна Гора је издржавала школе у Бобову, Ограђеници, Глисници, Бољанићима, Пренћанима и Косаници, а све остале је издржавала Србија. Школе су радиле по наставном плану и програму који су важили у Србији или у Црној Гори.

Просвјетни радници у овим школама су били истакнути борци и носиоци идеје за ослобођење свога народа. Ученици Пљеваљске гимназије, васпитавани у слободарском духу, повезивали су се с интелектуалном омладином у Србији и Црној Гори и другим југословенским земљама. На Конгресу средњошколаца у Дубровнику 1907. године учествовали су и ученици Пљеваљске гимназије.

Културно-историјско наслеђе у пљеваљском крају представља значајну вриједност. Сачувани споменици културе говоре да се овдје развијало умјетничко стваралаштво које је својим квалитетима и разноврсношћу достигало висок ниво. Књижевност, архитектура и умјетност (декорација књига, везиљска умјетност, обрада метала итд.) усавршавани су и даље развијани неколико вјекова. У Манастиру Светој тројници радила је позната сликарско-иконографска школа из XVI вијека са сликаром Раичевићем. Нарочито велико културно богатство представљају штампане књиге из наших најстаријих штампарија, рукописне књиге писане на пергаменту, фермани и бурунтије писани на турском језику, фреске на зидовима манастира и цркава и разни предмети израђени од злата и сребра.

Културно-просвјетном активношћу се истицало Српско пјевачко друштво „Братство“, основано 1889. године у Пљевљима. Значајан рад овога друштва састојао се и у подизању националне свијести и борбеног духа народа у Пљевљима као и околини. Активност друштва често је због тога онемогућавана од турских власти. Његов рад је била забранила и Цариградска патријаршија. Али је оно поново основано 1. децембра 1891. године. Тада је имало 28 активних и помажућих чланова, па се за три године овај број повећао на 79 чланова. Турци су 1894. године забранили рад „Братству“, због тога је ово друштво обновљено и 1897. године, па је поново почело радом 1906. године. Турским властима су стално пристизале оптужбе да се у друштву пјевају националне пјесме, због чега је, као што се види, његов рад био онемогућаван више пута. „Братство“ је имало и своју библиотеку која је, поред манастирске, наставничке и ћачке књижнице, представљала за то вријеме значајну културно-просвјетну установу.

За вријеме турске власти је било забрањено читање било какве штампе, а нарочито српске и црногорске. Пљевљаци-интелектуалци, који су се школовали у Београду, браћа Ристо и Танасије Пејатовић и књижевник Стеван Самарцић су издавали лист под називом „Велики народни типар шаљивостоки и илустровани народни листић за узданицу Србинову“, а касније „Типар“ — лист за шалу и забаву“, који су илегално слали у Пљевља. Овај лист је излазио повремено и са ограниченим бројем страна, а писан је руком, с врло успјелим илустрацијама. Ристо Пејатовић је био истакнути вајар и сликар чији су радови добили високо признање у иностранству.

Стеван Самарцић

Ослобођење Уочи балканског рата, поред економских и других од Турака тешкоћа, великих дажбина, терора и насиља турских власти, немир у политичка расположења су уносили и изукрштани интереси Србије и Црне Горе. За све ово вријеме овај крај, као и читав Санџак, био је поприште сталних политичких борби ових држава за своје интересе.

Многобројни документи говоре о ангажовању Србије и Црне Горе у овим крајевима, које је често прелазило у нетрпељивост и подозрење између њихових владајућих кругова. Црна Гора свој утицај је ширила углавном преко учитеља у школама које је она издржавала (Ограђеница, Бобово, Косаница, Пренђани, Глисница) и утицајних људи из пограничних крајева према Црној Гори, а Србија преко наставника Пљеваљске гимназије и учитеља школа које је она финансирала (Мељак, Обарде, Илино Брдо и Отиловићи), као и утицајнијих српских трговаца и чланова црквено-школске општине у Пљевљима.

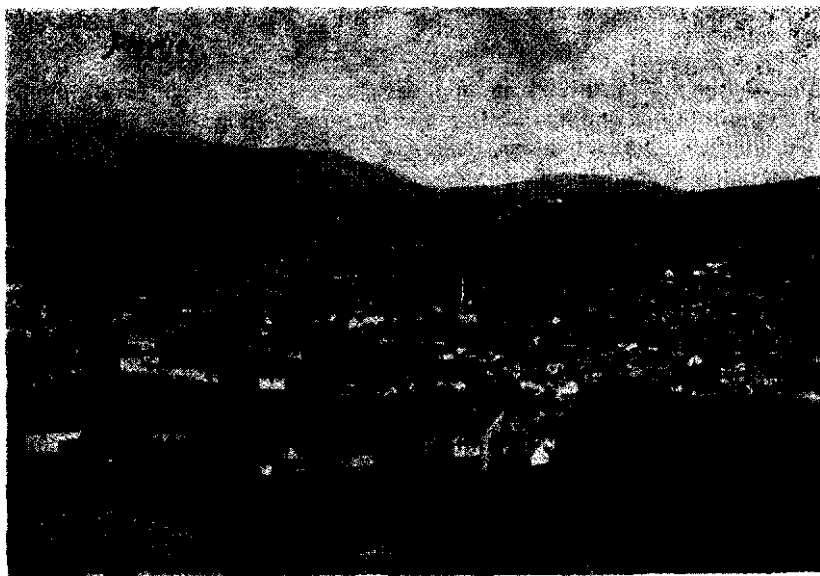
Ослободилачки покрет се све снажније развијао. Народ је тежио да се ослободи од турске туђинске власти, да сруши агинске и беговске феудалне друштвене односе, и да, као равноправан у свему, уђе у састав једне од својих националних држава: Србије или Црне Горе. Устаници у Вашкову су у септембру 1912. убили 25 аскера и једног подофицира, претрпјевши губитке од једног погинулог и једног рањеног.

Кад је Црна Гора, 8. октобра 1912. године, објавила рат Турској, у Жабљаку је под оружјем било 300 добровољаца из

пјеваљског краја. Од њих је формиран Добровољачки батаљон, који је с Језеро-шаранским батаљоном црногорске војске ушао **у** састав Прекотарског одреда под командом Машана Божовића.

У Пљевљима су се налазила два батаљона 60. пука 20. низамске дивизије турске регуларне војске, један батаљон редифа резервне војске, већи број башибозука (добровољци познати по звјерствима и пљачки) и једна батерија топова. Дуж Таре Турци су били подигли низ караула (касарни), од којих су биле најјаче Изјаловица у Вашкову, Орашац, Шејтан-кула, Рахман-кула код Пренћана, Штробина на Штробини код Селца, Кричак у Косаници и по једна у Ограђеници и Бобову, у којима је било око 400 аскера (жандарма).

Прекотарски одред је ноћу 9. октобра прешао Тару код Пренћана и Ђурђевић Таре, па је, послје оштрих борби које су вођене, а нарочито на Црном врху у Косаници, заузео све карауле и до 23. октобра, заједно с нових 600 добровољаца (устаника) из Пјеваљског краја, ослободио територију између Таре и Ђехотине. Али он није наставио наступање за Пљевља, јер му је краљ Никола, још 12. октобра, наредио да нипошто

Пљевља 1912. године

не предузима напад према Пљевљима, већ да се задржи у Крупицама ради обезбјеђења операција црногорске војске према Бијелом Пољу. У међувремену је, 27. октобра, Јаворска бригада српске војске, под командом пуковника Миливоја Анђелковића, стигла на Јабуку, гдје ју је дочекала делегација из Пјеваља,

обавијестивши је да је турска војска одступила из Пљеваља за Босну и затраживши да српска војска уђе у Пљевља. Бригада је у току ноћи 27/28. октобра наставила покрет за Пљевља. Сјутрадан је, 28. октобра 1912. године, Јаворска бригада с пљеваљским добровољачким и устаничким јединицама и Језеро-шаранским батаљоном ослободила Пљевља. Тада је привремена граница између Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе постављена на Техотини. По завршетку другог балканског рата 1913. године, пљеваљски крај је припао Краљевини Црној Гори.

Ослобођење од Турака је затекло народ у пљеваљском крају у великом сиромаштву и заосталости. Некада значајно рударско и занатско насеље Турци су претворили у заостау касабу. Пљевља су имала 1912. године од Срба: трговаца 10, занатлија 34, ханџија 54; а од Муслимана: трговаца 50, бакала 150, ханџија 6, пекара 30 и неколико обућара, сајџија, кројача и других занатлија. Послије ослобођења од Турака број и национални састав становника у Пљевљима стално се мијењао: док су 1910. године имала 16.000, 1913. године су имала само 7.470 становника; од тога: 1.700 Срба и 5.770 Муслимана.

Села су била веома сиромашна. Мали је број Срба имао земљу, јер су већином радили као чифчије на земљи која је припадала агама и беговима. Чифчије су се стално сељакале, због разних разлога, од једног до другог аге, или из једног у друго село. Зато села нијесу представљала чврсте цјелине. По селима је било неколико занатлија којима је занат био споредно занимање. По ослобођењу Пљеваља окружни начелник Јовановић, кога је поставила влада Србије, у извјештају својој влади је писао 1912. године да кожарски занат у Пљевљима има услова да се усаврши и развије, па је предлагао фабричку прераду кожа за извоз; и да се у Пљевљима оснује фабрика предива, јер је сматрао да је пљеваљска околина може снабдијевати довољним количинама вуне. Он је даље наводио да у Пљевљима од 1889. године постоји једна пивара као приватно предузеће Шећеровића и компаније, која је годишње производила 200 хектолитара пива. Описујући стање на селу Јовановић је истицао потребу за што бржим рјешавањем аграрног питања, напомињући да „села овде не постоје ни као аграрне ни као економске, те ни као друштвене целине“. Села су била мала, с раштрканим кућама. Куће су већином биле саграђене од брвана или од ћерпича. Јовановић је даље истицао да је домаћа производња готово никаква, да платно и тканине за одијело, пољски домаћи алат и друге сељачке потребе израђују сами сељаци, и то само толико колико је потребно за њихову домаћу употребу и да је сељак тако сиромашан да нема шта да изнесе на пијацу сем сира, кајмака, масла, дрва и сијена. На крају овог извјештаја Јовановић је, истичући да је сеоско становништво овога краја врло сиромашно, наглашавао: „Ако се и нађе који од бо-

гатијих сељака његово је све богатство у живоме малу, а новаца има само толико колико му је потребно да подмири оно што је царско". А 1913. године је, у свом извјештају описао прилике у овом крају овако: „Аграрно питање је једно сложено питање, а решавање његово биће врло мучно. Ово питање мораће се решавати, јер би ови феудални аграрни односи били анахронизам у Србији. Они дејствују директно антикултурно. Док год се рад оптерећује трећином, четвртином, десетином, сељак неће радити рационално и интензивније. Тек када му се оптерети земљиште, а не рад он ће осјетити потребу интензивније привреде. Не треба заборавити да проблем има и своју политичку страну. Аге су у великој већини Муслимани, а чифчије скоро све Срби. Овакво или онакво решавање силно ће утицати на расположење и једних и других. Нерешавање аграрних односа били би још горе у политичком погледу. Аграрни односи, били би перманентан повод мржњи ага и чифчија и зловољи против власти, које никад не би могле угодити ни једнима ни другима. Аграрно стање какво је данас, према свему изложеном, од велике је сметње напретку сељака, јер убија код њега сваку иницијативу за већи рад. Оно најзад штетно утиче и на културно и материјално напредовање ага и бегова, читлаук сахибија, његовог подмлатка, ослањајући се на приходе са читлука, они се културно не развијају већ се често одају нераду и беспосличењу, па онда пијанству и расипању. Па ипак, ако се аграрно питање мора ускоро да поставља на другу здравију основу, ипак велим да је за решење проблема потребно што више непренагљености, много студија и темељитог познавања живота народа овога краја".

И послје ослобођења од Турака аграрно питање у пљеваљском крају је остало неријешено. Црногорска влада није била спремна, нити је имала намјеру да радикалније приступи рјешавању аграрног питања и да тиме укине агинске и беговске феудалне односе. Једино је учињено то да је суд постао надлежан да рјешава односе између ага и чифчија. Како су регулисани аграрни односи у Црној Гори за ове крајеве најбоље се види из упутства Министарства унутрашњих дјела Краљевине Црне Горе Обласној управи у Пећи, у коме стоји:

„1. Кад чивчија неуредно обрађује агинску земљу, као и кад не даје уредно четвртину, ага треба да се тужи суду и овај треба да ријешити да ли ће ага моћи да отпусти чивчије или не.

2. Кад чивчија својевољно напусти агину земљу било да се куд пресели, а *још прије ако се* одметне у качаке, ага има потпуно право располагања земљом, али се овај акт напуштања земље у оба случаја има констатовати надлежном управном влашћу — општинском и капетанском.

3. Аге ни у ком случају не смију повисити ренду преко четвртине већ се ренда има плаћати као и у турско доба, док би се ово питање уопште регулисало".

У балканским ратовима, а донекле и за вријеме Краљевине Црне Горе дошло је до масовнијег исељавања Муслимана из Пљеваља. То се види и из извјештаја директора гимназије у Пљевљима Блажа Поповића, упућеног краљу Николи 12. децембра 1913. године, у коме стоји: „Становништва је у овој вароши око 8.000 душа, мада кућа има и за још толики број. Кажу да је раније било у овој вароши око 14.000 душа те да су се временом раселили. Једна је трећина кућа празних у којима нико не станује. Махом су празне све љепше и угледније куће, које су скоро напуштене. Има двоспратних кућа са 10—15 одјељења, које се могу издати под кирију за 25—50 перпера мјесечно и то под условом да их власник оправи. Има и таквих власника кућа, који би бесплатно кућу дали некоме, само да му је чува и одржава'. У истом извјештају истиче се да је „народ, пак, масом сиромашан паћеник, а све, како имаће тако и новац, у рукама је бегова и трговаца, који су махом из ничега долазили до великих капитала". При одређивању државних дажбина, истиче даље Поповић, требало би ово добро имати у виду, да не пуца свака мука по сиротињи, него по капиталистима". О овом савјету директора Пљеваљске гимназије Поповића црногорска влада није водила рачуна. Напротив, њене власти одређивале су државне дажбине по турским законима какви су се затекли, а аграрни односи остали су, с незнатним измјенама, као што су били за вријеме Турске. Краљ Никола и његова влада тражили су подршку својој политици управо у беговима и богатим пљеваљским трговцима, па су се зато и ослањали на њих. О томе говори и састав делегације из Пљеваља која је 1914. године ишла у Цетиње краљу Николи. У тој делегацији било је 12 Муслимана и 12 Срба. На челу Срба био је богати трговац Лазар Шећеровић, а на челу Муслимана велепосједник Мехмед-паша Бајровић.

Дугогодишња турска власт нагомилала је негативно наслјеђе у односе између Срба и Муслимана, које је оставило дубок јаз и тешке посљедице. Послије ослобођења од Турака, на велико неповјерење између Срба, Црногораца и Муслимана је утицало више фактора: наслијеђене вјерске и друге супротности из периода турске и аустроугарске владавине као и обострано шовинистичко сљепо појединих Црногораца, Срба и Муслимана; тежња народа да се што прије ријеша аграрно питање. Аге и бегови, који и даље имају велики утицај на заостало муслиманско становништво, стално су распиривали мржњу Муслимана према Србима и Црногорцима. Оријентација ага и бегова састојала се у сталној борби против Србије и Црне Горе с ослонцем на Аустро-Угарску. Највећи протагониста такве оријентације био је велепосједник Мехмед-паша Бајровић, који је за вријеме аустроугарске окупације Црне Горе у првом свјетском рату био један од твораца аустријских концентрационих

логора и главни виновник при интернацији Срба и Црногораца у те логоре. Насупрот томе Омер Бајровић и други родољубиви Муслимани увијек су се залагали за слогу и пријатељство Срба и Муслимана.

Војне и грађанске власти Краљевине Црне Горе биле су безразложно неповјерљиве према цјелокупном становништву пјеваљског краја. Зато становници пјеваљског подручја није-су добили ни сва политичка, ни грађанска права. Они нијесу могли бирати ни предсједнике општина, ни посланике. За вријеме избора посланика за црногорску народну скупштину 1913. године становници пјеваљског краја нијесу имали право гласа.

ПЈЕВАЉСКИ СРЕЗ У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

Послије балканских ратова на територији пјеваљског среза, који је припао Црној Гори, формиран су Пјеваљски дивизијски округ и Пјеваљска бригада, јачине 3.000 војника. У састав ове бригаде су ушли: Пренђански (пренђанско-косанички), Бобовски (бобовско-мељачки), Пјеваљско-пољски, Каменогорски и Бољанићки батаљон. Без потребне војничке обуке, војничког одијела, обуће, савременог наоружања, без обученог старјешинског кадра Пјеваљска бригада је августа 1914. године ступила у рат против аустроугарске војске, која је извршила агресиван напад на Србију и Црну Гору. Аустроугарски 16. корпус је 19. августа освојио Пљевља, а сјутрадан Јабуку. Али је, због пораза аустроугарске војске у церској бици, већ 23. августа обуставио офанзиву у Санцаку и одмах се пребацио на фронт према Србији. Послије тога Пјеваљска бригада је ослободила Пљевља, па је у саставу црногорске војске, од 25. августа до 25. октобра 1914. године, учествовала у офанзиви црногорске војске у југо-источној Босни према Рогатици и Сарајеву. У то вријеме она је водила борбе код Челебића, Фоче, Горажда, Калиновика, Гласинца и на Романији. Она је успјешно извршавала задатке. Претрпјела је врло тешке губитке у боју на Гласинцу (18—20. октобра) и у борби на Марковом брду (21. октобра 1914. године). Послије ових борби она се, крајем октобра, повукла на десну страну Дрине, гдје је стабилизван фронт до 22. октобра 1915. године. Тада је бранила правац Горажде—Чајниче.

Године 1915. од Пјеваљске бригаде и нових војника из пјеваљског среза образоване су двије пјеваљске бригаде: Пјеваљска бригада (од дотадашњег Пренђанског и Бобовског батаљона) и Санџачка бригада (од дотадашњих Пјеваљско-пољског, Каменогорског и Бољанићког батаљона). У саставу Пјеваљске бригаде је био и Ускочки а затим Језерошарански батаљон. Нови напад аустроугарске војске на Црну Гору почео је 22. октобра 1915. године, па је до 16. новембра Санџачка бригада, у саставу црногорске Санџачке војске, водила тешке борбе против аустро-

угарске војске код Вишеграда, Добруна, Бијелих брда, Чајетине и на Златибору; а Пјеваљска бригада је бранила правац Горажде—Чајниче. Послије тога обје ове пјеваљске бригаде су водиле тешке борбе против знатно надмоћнијих аустроугарских трупа на Ковачу, Чемерну, Бабинама, Михајловици и Плијешу. Пошто је 62. аустроугарска дивизија 2. децембра 1915. године, освојила Пјеваља (у којима је остало свега 3.000 становника, док су се остали повукли у Црну Гору), пјеваљске бригаде су наставиле борбе на Краљевцима, Везичници, Одаку, Крушеву, Матаругама и Коријену, гдје је 10. децембра Санџачка бригада претрпјела губитке од 50 мртвих и 70 рањених војника и старјешина. Затим су водиле борбе у Косаници и Глибаћима, до 17. децембра, кад су се, по наређењу црногорске Врховне команде, повукле на лијеву страну Таре и држале положаје од Добриловине до Шћепан-Поља.

За успјешне борбе краљ Никола је, врховни командант црногорске војске, похвалио пјеваљске бригаде и изразио дивљење „храбрости и пожртвованости“ коју су показале „према отаџбини и народу“, па им је зато изразио „његову краљевску благодарност“. У исто вријеме, да би одао посебно признање Пјеваљској и Санџачкој бригади, сердар Јанко Вукотић је један једини енглески орден, који је добио за црногорску Санџачку војску, додијелио Вукоти Перуничичу, бригадном барјактару Пјеваљске бригаде. У току децембра 1915. године завршено је повлачење главних снага српске војске преко Црне Горе на албанско приморје. Послије тога Пјеваљска и Санџачка бригада су и даље држале исте положаје на лијевој обали Таре. За вријеме боја на Мојковцу 6. и 7. јануара 1916. године, у коме **је 1.** дивизија црногорске Санџачке војске извојевала значајну побједу над аустроугарском војском, обје пјеваљске бригаде водиле су борбу у долини Таре и спријечиле 62. аустроугарској дивизији да продре преко Таре. Укупна јачина обје пјеваљске бригаде, у чијем је саставу био и Језерско-шарански батаљон, износила је тада 4.000 војника с 8 топова и 11 митраљеза. Оне су до 18. јануара 1916. године држале свој одбрамбени фронт на Тари. Затим је отпочело њихово повлачење према Подгорици. Али су оне у току овог покрета, као и остале снаге црногорске војске 21. јануара 1916. добиле наређење од црногорске Врховне команде да црногорска војска више не постоји и да се њени војници и старјешине разиђу својим кућама. Зато је тада црногорска војска престала да постоји у првом свјетском рату. Сходно томе и обје пјеваљске бригаде иако су оне, по оцјени црногорске Врховне команде, показале висаке маралне, патриотске и борбене квалитете, јер су успјешно извршиле све задатке у току 1914, 1915. и јануара 1916. године. Послије тога њихово људство је интернирано у злогласне аустроугарске заробљеничке логоре.

За вријеме аустроугарске окупације народ је био изложен тешким мукама, патњама и свакојаким страдањима, почев од масовног интернирања свих одраслих мушкараца, па до свако-

Вјешање родољуба у Пљевљима за вријеме аустроугарске окупације

дневног крвавог терора аустроугарског окупатора у току читаве окупације. О томе свједоче и сјећања Франтишека Росивала, Чеха, који је, као аустријски средњи заповједник, био за вријеме окупације у Пљевљима. Он пише: „Ратним војничким прелазима тај крај (пљеваљски) је подносио све могуће ратне бруталности. На дневном реду је било уништавање зграда, башта, пустошење поља, иначе убогих, реквизиција хране и живине, свуда несигурност и беда владала је у свакој кући. На стотине интернираних Срба, учитеља, попова одвучено је у концентрационе логоре у Балдогасону и Нецидеру у Мађарској ... Транспорти интернираних Срба морали су врло често по неколико сати пјешачити под заштитом војничких и жандармеријских бајонета најближој жељезничкој -станици. Колико је тих очајника једноставно побијено то нико никада неће дознати. У то вријеме била је довољна ма каква пријава некога па да га снађе судбина ни најмање завидна. Најглавније институције су били војни судови, све је зависило од заповједника и духа суда... Најгори је био жандармеријски капетан Рајтер који је био прве године заповједник жандармерије. Он носи на души све политичке процесе и све интернације. Душевним вођом муслимана и опасни непријатељ Срба био је капетан Клапшток (такозвани Туркеша), референт пасошког одјељења Окружне команде. Од Мађара најопаснији је капетан Нађ, који није бирао средства против Срба. Године 1917. била је у Санцаку таква беда да су људи јели по селима сољену скувану траву и хлеб су пекли од самљевене кукурузовине и коре. Уцјењивања, силовања итд. било је на дневном реду ...”.

У то вријеме имања су углавном била запуштена, јер их није имао ко да обрађује. Царовали су глад и немаштина, полицијски терор и насиља. Односи између Срба и Муслимана све више су се заоштравали, што је била посљедица окупаторске политике. Отпор народа овога краја стално је растао, да би већ пред крај окупације 1918. године достигао свој врхунац одметањем у комите. Почетком 1918. године у свим дијеловима пљеваљског среза било је комита. Они су убијали официре и војнике аустроугарске војске.

Аустроугарски окупатор коначно је напустио Пљевља 15. октобра 1918. године. Од повлачења аустроугарске војске до 27. октобра 1918. године власт у Пљевљима су држале групе пљачкаша и насилника које су терорисале цио народ у пљеваљском срезу. Због тога је први предсједник пљеваљске општине Саво Вукојићић побјегао из Пљеваља у Пријепоље, гдје је тражио помоћ српске војске. Зато су јединице српске војске успоставиле ред и мир у Пљевљима 27. октобра 1918. године. Тада је одржана и прва сједница Општинског одбора. У записнику с друге сједнице овог одбора, која је одржана 30. октобра 1918. године, говори се управо о „оним тешким приликама када су пљачкаши

владали у вароши, и када је први предсједник општине Саво Вукојичић много пута понижаван, затваран, а једаред му је чувени зликовац Петар Дакић запретио да ће га убити". Зато је он побјегао у Пријепоље и тражио српску војску да успостави ред у Пљевљима, што је она и учинила.

ПЉЕВАЉСКИ СРЕЗ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Привредни развитак Пљеваљски крај је био прво подијељен на два среза: пљеваљски и бољанићки, у саставу ужичке жупаније; а 1929. године, новом подјелом на бановине, образован је само пљеваљски срез у саставу зетске бановине. Срез је 31. марта 1921. године имао 22.662 становника; од тога 17.306 Срба и Црногораца и 9.356 Муслимана. Град Пљевља је имао 6.356 становника: 2.425 Срба и Црногораца и 3.933 Муслимана. Послије балканских ратова и првог свјетског рата у срезу се смањивао број Муслимана. Дио њих се иселио у Босну и Турску. То се настављало и за вријеме Краљевине Југославије. Срез је 1931. године имао 33.196 становника, од тога 9.187 Муслимана. Те године у Пљевљима је живјело 3.190 Муслимана и 2.710 Срба и Црногораца.

Од индустријских предузећа, у срезу су до 1941. године постојали општинска електрична централа, три приватне пилане и рудник угља. Рудник је у почетку био власништво пљеваљске општине. Производња је достигала највише 2.000 тона угља. Браћа Војо и Богдан Ненадић противзаконито су присвојили рудник 26. августа 1926. године. Грађани су се противили предаји рудника угља приватним лицима. Одржали су више састанака на којима су протествовали. А са једног је упућена и протестна резолуција у којој стоји „да се замоли краљевска влада и сви мјеродавни фактори:

1. да присиле Општину пљеваљску да настави спор са Ненадићем око права на угаљ, те да се докаже да Ненадић није никада ни тражио ни пронашао угаљ;

2. да се изврши ревизија права које је Ненадић добио и утврди да он противно постојећим законима ово право искористићава;

3. да управне власти до испуњења предњих питања одреде и утврде цијене угљу уз строгу примјену закона о сузбијању скупове. Ненадић Војислав, на грађанству непознат начин, добио је од надлежних право, право просто а затим искључиво на истраживање угља. Све је ово рађено и урађено закулисно без знања грађана, бивших власника рудокопа и без знања пљеваљске општине ..."

Електрична централа је подигнута тек 1936. године помоћу зајма Хипотекарне банке. Освјетљавала је само град, и то не све куће. У централи су радили машиниста, електромонтер и један ложац, које је плаћала општина.

Привреда је била неразвијена за све вријеме Краљевине Југославије. Према статистикама било је 1931. године у пљеваљском срезу издржаваних лица 58,7%, док је 43,3% чинило активно становништво. Од 33.196 становника било је 16.963 мушкараца и 16.233 жена, с укупно 5.608 домаћинстава. У срезу је 1939. године било свега шест индустријских радника. Године 1931. у трговини, саобраћају и банкама су била запослена 294 лица, док је 1935. године Удружење занатлија имало свега 158 чланова. Године 1931. у срезу је живјело од пољопривреде и шумарства 82,6% становника, од индустрије и занатства 5,8%, од трговине, кредита и саобраћаја 3,3%, од јавних служби, војске и слободних занимања 4,8% и од осталих занимања 3,5%. Привредни развитак среза текао је веома споро. Екстензивно ратарство и сточарство је чинило основну привредну грану. Расла је све више пренасељеност на селу.

Пљеваљски трговци, у већини, узимали су робу на кредит од трговачких кућа у Београду и Сарајеву. Само је неколико трговаца радило са својим капиталом. Дио трговаца, због презадужености, падао је под стечај. Куповна моћ становништва била је слаба. Зато је већи дио трговаца давао робу на кредит, при чему су од дужника узимали велике зеленашке камате. Дугови трговцима и банкама, као најтежа мора, све више су притискали живот сељака и градске сиротиње.

Пропадање занатлија нарочито је изражено продирањем фабричке производње. Занатлије су биле незадовољне отварањем продавнице текстилне конфекције „Тивар“ и обуће „Бата“ у Пљевљима. Они су се противили уопште продирању индустријских производа у срез. О томе говоре и записници са сједница Управног одбора Занатлијског удружења у Пљевљима. У записнику од 20. октобра 1931. године стоји: „На захтјев Занатске коморе сазват је збор обућара. На збору послје савјетовања донесено је једногласно мишљење: 1) да се употреба гумене обуће, било ципеле, било опанци, било фабрички или ручни радови потпуно забрани, тако исто да се забрани употреба гуме за израду поменуте обуће. Ово стога, што је доласком гуме и гумене обуће обућарски сталез тешко погођен“. О тешком положају занатлија у Пљевљима говори и записник са VIII сједнице Занатлијског удружења, одржане 28. новембра 1935. године у којему стоји: „На акт Занатске коморе бр. 6006/35 једногласно донијели одговор који се достави Комори који се састоји у следећем: 1. Кројачи и обућари налазе се у врло бедном стању услед рада у овом месту „Бате“ и „Тивара“, и сви остали занати уколико постоје у овој вароши такође се налазе у тешком, јако

слабом стању, а може се рећи потпуно на просјачком штампу. 2) Све занатлијске гране су актуелним недаћама доведене до ликвидације својих послова. 3) Овдашње управне власти члановима овог Удружења до сада нијесу излазиле у сусрет ни у најмањој мјери. 7) Један дио занатлија као обућари, кројачи и томе слично раде већим дијелом на штету и то само мислећи да се с тим начином одрже у послу али су изгледи на њихов успјех врло слаби, и сви остали уколико раде може се рећи за парче насушнога хлеба, а један већи дио има их који уопште немају никаквог рада па ни зараде — те имамо и таквих који су по улицама пружали руку и упустили се у просјачење. 8) Око 100 занатлија има свог потраживања код земљорадника — то би се потраживање од прилике кретало од 400—500 хиљада динара, тим су поводом скрштене руке нашег занатства. 9) На територији овог Удружења нема занатлија улагача код новчаних завода, јер оно што су некад могли дати заводима дали су земљорадницима. 10) Већим дијелом и слободно се може рећи сви овдашњи занатлије дужници су новчаних завода који стоје под заштитом... у више случајева од занатлија власти врше егзекутивну наплату, која је скопчана са великим трошковима. 13) На овдашње порезнике нијесмо задовољни у погледу разреза пореза из разлога што је порез према данашњих радова и сувише велик, а има случајева да се опорезују и они који у току године нијесу ништа ни радили" ... При таквом стању занатлије су непрекидно појачавале експлоатацију запослених радника и шегрта, или су их једноставно отпуштале с посла.

Доношење Закона о заштити земљорадника тешко је погодило и трговину и занатство у овом крају. Пошто су трговци и занатлије били у дужничким обавезама према одговарајућим новчаним заводима или приватним трговцима, привремени губитак потраживања од сељака тешко је погађао и једне и друге, па већина њих запада у инсолвентност. Они су упућивали протесте надлежним властима противу поменутог закона. Занатлије су истовремено постављале и енергичне захтјеве за доношење сличног закона и о њиховим дуговима. У поменутом записнику Занатлијског удружења стоји захтјев „да се донесе уредба у виду земљорад. у погледу раздужења занатлија". Поред тога, предлаже се „да се смање стопе асконтне код Занатске банке, да се разреза државне и друге порезе разрезају правилно према раду, да се обустави свака ексакутивна наплата код занатлија до доношења Уредбе о задужењу занатлија..." Већина је занатлија (око 70%) радила без употребе најамне радне снаге. Тамо гдје је било запослених радника — сав терет послодавци сваљују на њихова леђа.

Радници су пружали отпор послодавцима и штрајковали. Штрајк је организовао Шабан Муловић, који је имао утицај на кројачке раднике. „Раднички тједник" од 6. септембра 1940.

године забиљежио је двадесетчетвородневни штрајк кројачких радника у Пљевљима. У том напису, поред осталог, стоји: „Тешки услови под којима живе кројачки радници не могу се упоредити ни са једном струком у земљи. Претјерано радно вријеме, наднице од 3 до 15 динара, већ из овога се види да социјални закони нијесу допрли до Санцака, јер највећа надница кројачког радника у Пљевљима далеко је нижа од законом прописане минималне наднице. Послодавци су употребљавали своје раднике поред петнаестосатног времена и за своје кућне послове. Овакав тежак и неиздржив положај натјерао је раднике да се сами организују и колективно затраже побољшање заиста тешкога положаја. Пошто су их и овог пута одбили, радници су немајући другог излаза сви колективно и без иједног штрајкбрехера напустили посао 23. VIII, чврсто ријешени на неповратак до коначне побједе... Овај гест кројачких радника наишао је, обзиром да је то први иступ радника за своја права у овом крају, на нарочиту потпору цјелокупног становништва...”

У тешком положају налазили су се и други радници, а нарочито они који су радили на експлоатацији шума и у приватним пиланама Суља Ченгића и браће Бојовића. У пилани Бојовића у Потпећу радници су штрајковали марта 1941. године, када су поставили захтјеве послодавцима да свим радницима повећају плате по 10 динара дневно (с тим да се то повећање рачуна и за јануар и фебруар, пошто за то вријеме још нијесу били примили плату); да се радно вријеме скрати на 10 часова; да се Уреду за социјално осигурање пријаве сви радници за све вријеме откако су на послу; да ниједан радник не може бити отпуштен због учешћа у штрајку. Послодавац је у почетку одбијао захтјеве радника. Али је ипак, због упорности штрајкача, прихватио све њихове услове. Положај радника је погоршаван сталном експлоатацијом израженом у ниским најамницама, неријешеним питањима социјалног осигурања и здравствене заштите, лошим радним и хигијенским условима и лаким остајањем без посла.

Саобраћај је био неразвијен. За вријеме Краљевине Југославије држава је изградила аутомобилске путеве: Рудо — Пљевља, Пљевља — Жабљак — Шавник. Поред тога постојали су аутомобилски путеви: Пљевља — Пријепоље, Пљевља — Чајниче и Пљевља — Бијело Поље. Транспортних средстава било је веома мало (неколико камиона и путничких аутомобила).

Аграрно питање Дуготрајна турска владавина имала је веома тешке посједице и упљеваљском срезу. Аустроугарска окупаторска војска оставила је пустош у сваком погледу. Социјалне и политичке супротности биле су јако заострене кад је створена заједничка југословенска држава 1918. године. Вла-

дајућа буржоазија је оклијевала да радикално, брзо и праведно ријеши аграрно питање, да укине феудалне односе и земљу пре- да у власништво сељацима. Зато су сељаци и у срезу пјеваљ- ском, пражећи да се ријеши аграрно питање, сами укидали фе- удалне односе и присвајали земљу. Влада је 27. фебруара 1919. године донијела Претходне одредбе за припрему аграрне рефор- ме, које су важиле до децембра 1931. године. Ове Одредбе су прогласиле укидање постојећих и забрану нових кметовских (феудалних) односа у Босни и Херцеговини, Македонији, на Ко- сову, у Метохији, Санџаку и Васојевићима. Бивши кметови (чифчије) проглашени оу власницима земље, док је агама и беговима држава гарантовала одштету.

У пјеваљском срезу, као и у цијелом Санџаку, феудалци (аге и бегови) енергично су се супротстављали рјешавању аграр- ног питања у духу Претходних одредби. Они су 3. септембра 1919. године послали дванаест својих „опуномоћених делегата земљопосједника из Санџака“, који су у име свих ага и бегова предали влади меморандум у коме су тражили да се „опозове Наредба којом се лишавају насушног хлеба скоро сви власници, да би чифчије и даље својим земљовласницима хак издавали као што су издавали“.

Све грађанске странке, које су се смјењивале на власти, коначно рјешење аграрног питања су одуговлачиле претварајући га у средство уцјењивања и поткупљивања бирача приликом општинских и парламентарних избора. Али, владајући режим није могао у недоглед одлагати коначно рјешавање аграрног питања. Притисак сељака, заоштравање социјалних и политич- ких односа на селу, тежње владајуће буржоазије да створи повољније услове за развој капиталистичке привреде стварали су ситуацију за дефинитивно рјешење аграрног питања и у пјеваљском срезу. Тек 5. децембра 1931. године донијет је Закон о уређењу аграрних односа у Македонији и дијеловима Србије и Црне Горе. По овом Закону земља је припала ономе који је обрађује. Тада су и правно укинута феудална чифчијски, на- поличарски, закупнички, арендаторски и такозвани момачни од- носи. Само чифчије су имале право да земљу бесплатно добију, док су остали били обавезни да бившим феудалцима исплаћују одређене суме. Исплата је ишла преко пореских органа и јед- ногодишњих рата без камате почев од 1. јануара наредне године, у којој је пресуда Аграрног суда постала пуноважна. Али је у периоду од 13 година, колико је владао такозвани провизориј, добар број земљорадника већ био продао земљу наполичарима и чифчијама. Тако се знатан дио земље већ налазио у посједу других лица када се приступило коначном спровођењу аграрне реформе. Закон од 5. децембра 1931. године санкционисао је ова- кво стање, с тим што феудалци који су продали земљу нијесу

имали право одштете на земљу коју су раније посједовали. Спро-вођење у живот тог закона о аграрној реформи у овом крају имало је вишеструко позитивно дејство. Отклоњена је несигур-ност сељака, повећала се њихова заинтересованост за пољопри-вредну производњу и бољу обраду имања. Грађански политича-ри и органи власти, у већини, дуго су се користили неријешеним аграрним питањима на тај начин што су везивали сељаке за своје личне и политичке интересе. У исто вријеме то су радили и с бившим феудалцима, изигравајући све законске прописе ради своје личне користи и богаћења. Релативно дуг период тзв. про-визорија имао је за посљедицу, сем ријетких изузетака, осиро-машење, нарочито Муслимана који су остали без земље па су се настанили у Пљевљима или другим варошима. Дио феуда-лаца (ага и бегова) и већи број њихових службеника (субаша, **надзорНика**, послуге и др.) дуго се нијесу снашли у новим усло-вима. Неки од њих су затечену имовину трошили, а они који нијесу имали резерви продавали су јефтино обвезнице за чиф-чијске земље које је држава у то вријеме била издала. Тако су многи остали без средстава за живот. Један дио се оријен-тисао на ситну трговину, занатство, кућну радиност и слично. Остали, који се нијесу снашли да пронађу било какве изворе за живот, а њих је било у тако заосталом крају као што је овај веома тешко наћи, продавали су за јефтину цијену своју радну снагу. То пауперизовано муслиманско становништво, већином настањено у Пљевљима, било је у тешкој ситуацији, јер се, због крајње заостале привреде, није имало гдје запослити. Зато се повећавао број оних који су били без средстава за живот. У таквим условима муслиманска реакција (бивши бегови и аге и дио трговаца) успјешно је везивала за себе и своје интересе дио сиромашних Муслимана.

Аграрна реформа је створила ситне сеоске посједе, који су се због прираштаја становништва и привредне заосталости сре-за, као екстензивна газдинства, све више уситњавали, с ниским жетвеним и другим приносима. Тако је М39. године у срезу било 4.376 пољопривредних газдинстава и 34.726 ха обрадиве земље. Од обрадиве земље било је 12.830 ха оранице, 470 ха под баштама и вртовима, 104 ха под воћњацима, 13.519 ха ливаде и 33.557 ха пашњака. Већина сеоских газдинстава није могла себи обезби-једити егзистенцију. Сточарство је било знатно развијеније од ратарства. Али је, због слабог квалитета стоке, и оно било не-довољно продуктивно. У Пљевљима је постојала мања приплод-на станица веома ограничених капацитета, јер је располагала минималним средствима. Власт је мало бриге посвећивала по-бољшању узгоја и квалитета стоке. Укупни приход по пољопри-вредном станоснику просјечно је износио око 1.080 динара. Ма-теријални положај сељака изгледа далеко тежи кад се узму у обзир издаци за порез, прирез, кулук и друге дажбине. О томе

је 1936. године овако писала „Рашка“: „Као уклет боговима санџачки сељак носи велики терет на својим леђима... Цео буџет једне сеоске породице осредњег имовног стања износи 2.000 динара годишње... Крпеж и трпеж вечити су пратиоци људи овога краја...”

Радно сељаштво, у огромној већини, било је приморано да у бесцјене продаје своје производе и радну снагу, запошљавајући се, за јефтине паре, већином код имућнијих сељака, да се задужује код трговаца или код банака, плаћајући велике камате. У периоду кризе цијене пољопривредних производа нагло су падале, тако да је од тада управо почело нагло осиромашење села. А лист „Санџак“ је писао: „Најважнији извор привредног живота овога краја јесте овчарство. Вишак стоке прода се ради подмирења животних потреба и великих пореза... Један сељак ту скоро продао је једно јуне, овна, двије овце и троје јагњаци — све за пет стотина динара“. Сточарство је представљало главну привредну грану у срезу, а нарочито у његовим брдским и планинским предјелима, и главни извор прихода сеоског становништва.

У срезу су постојале кредитне земљорадничке задруге у Бољанићима (основана 1922. с 130 чланова), у Забрђу (основана 1924. са 65 чланова), у Готовуши (основана 1925. с 26 чланова), у Обардама (основана 1930. с 39 чланова), у Матаругама и Отиловићима (основана 1930) и у Хоћевини (основана 1931. с 29 чланова). Њихова кредитна способност је била мала, а кредите су највише узимали богатији сељаци, јер су они у њих већином били укључени, док су сиромашни сељаци били препуштени сами себи. Али ти кредити нијесу имали никаквог битног значаја за унапређење пољопривредне производње.

Неразвијена пољопривредна производња, ниска продуктивност рада, уситњавање сеоских газдинстава, прираштај становништва и стално осиромашење сељака стварали су све теже социјалне и политичке проблеме и условљавали све већу имовинску и политичку диференцијацију сељака.

Општа привредна заосталост среза, непостојање индустрије, слабе саобраћајне везе, скупоћа, неограничена експлоатација занатских радника и сиромашних сељака, шпекулација трговаца и злоупотреба власти од појединих државних службеника, ниске цијене пољопривредних производа најтеже су погађале раднике и сиромашне и средње сељаке и у пјеваљском срезу за све вријеме Краљевине Југославије.

Културно-просвјетно и политичко стање Прије првог свјетског рата у срезу је било 15 основних школа, једна гимназија и једна женска занатска школа. А 1940. године су радиле 33 основне школе, једна виша реална гимназија, стручна женска занатска школа и стручна мушка занатска или

шегртска школа. Мали број женске дјеце завршавао је основну школу. У основним школама и гимназији било је око 2.250 ђака. Према попису становништва од 1931. године, од укупног броја становника било је 68,3% неписмених мушкараца и 87,8% неписмених жена.

Значајнијих културних установа, сем аматерских друштава, није било. Културно-умјетнички и просвјетни рад ван школа развијао се преко културно-просвјетних друштава („Братство“, „Покрет“, „Гајрет“, Студентско удружење) и спортских удружења. У граду није било читаонице. Постојале су само ђачке и наставничке библиотеке у гимназији, и библиотека при Студентском удружењу и неколико читаоница у селима. Удружења просвјетних радника и занатлија давала су приредбе претежно забавног карактера. Приредбе Студентског удружења у Пљевљима посјеђивао је већи број грађана.

У Пљевљима је подигнут Дом народног здравља. Поводом његовог отварања Пљеваљска је општина тадашњег начелника за здравље у Министарству здравља др Штампара прогласила за почасног грађанина Пљеваља и дала једном тргу његово име. У Пљевљима је радило највише 3 до 6 љекара, а било је година кад је у цијелом срезу био само један или два љекара. У читавој здравственој служби среза било је 1930. године запослено свега 10 лица, а уочи рата тај број је био нешто већи. Превентивна здравствена заштита је била слабо организована. Вршено је ограничено пелцовање против великих богиња, шарлаха и дифтерије. Других значајнијих акција у том погледу није било. Подигнуто је неколико чесама на терет буџета Министарства здравља и социјалне политике. Смртност становништва, а нарочито дјеце, била је велика.

Грађанске политичке странке приликом општинских и парламентарних избора развијале су живу активност. Припадници Радикалне и Демократске странке формирали су своје организације 1919. године. До шестојануарске диктатуре, 1929. године, оне су биле главне политичке организације. Послије доношења Видовданског устава, 1921. године, основана је тзв. Џемијатска странка, уз коју је била већина Муслимана. Њено оснивање подржала је Радикална странка, настојећи да помоћу ње ослаби утицај Демократске странке у Санџаку, која је у пљеваљском срезу имала већину бирача. Радикална странка је тежила да помоћу Џемијатске странке спријечи утицај Југословенске муслиманске организације из Босне на Муслимане у Санџаку. Бивше аге и бегови су имали главну ријеч у Џемијатској странци. Али је ускоро дошло до оштрог сукоба између Џемијатске и Радикалне странке. Оне су своју политичку акцију пренијеле на терен националне и вјерске борбе. То је довело до даљег заоштравања односа између Срба, Црногораца и Муслимана. То пада у вријеме одметничке активности Хусеина Бошковића, Јусуфа

Мехонића и других. Ради ликвидације тих одметника који су вршили злочине по срезу, власти су спроводиле терор над Муслиманима проглашавајући их за јатаке одметника. Муслимани су се због тога све више селили у Турску и у Босну. О томе је Мухамед Хаџисмајловић, директор муслиманске кредитне банке у Пљевљима, *писао* тадашњем посланику Михаилу Драгашевићу: „Надам се да си Ти против сеобе муслимана, па сам слободан замолити те да, ако се може, да се уопште законом забрани или барем да се укине ова фамозна наредба по којој се наређује свим војним и цивилним властима да иду на руку при сеоби Турака. Та наредба од које је штета по државу, а нарочито по нас Србе, није потребно да ти говорим кад се сви муслимани третирају као Турци, нарочито у овим крајевима гдје је то тумачење код све црногорске интелигенције — ваљда се рачуна и свих државних органа без изнимка. Господе боже, да ли ће се једном почети трезвено о свему расуђивати?! Настави ли овако и задњи репови Муслимана — Срба нестаће ...” Исељавање Муслимана су подгријавали богатји Црногорци и Срби, због шовинистичког сљепа и због похлепа за богаћењем — јер су тако на лак начин приграбљивали *њихову земљу*.

Поред поменутих политичку активност је развијала и Земљорадничка странка, која је имала упориште међу богатјим сељацима, чије је интересе заступала.

Тада је утицај револуционарног покрета у пљеваљском срезу био мали. Ипак је вриједан помена иступ професора Пљеваљске гимназије на првим општинским изборима у Пљевљима с такозваном радничком листом. Тада су, захваљујући подршци радника и занатлија, изабрана за општинске одборнике два просвјетна радника. На тим изборима, 1925. године, већину је добила листа на чијем су челу биле бивше аге и бегови, док су радикали добили три, демократе два и радничка класа два мандата.

Ученици осмог разреда Пљеваљске гимназије су штрајковали у децембру 1927. године против професора историје због тога што у предавањима није поклањао довољно пажње историји Црне Горе.

У периоду до шастојануарске диктатуре вриједна је пажње активност једног броја просвјетних радника из редова грађанске опозиције против режима, и за слогу и јединство Срба, Црногораца и Муслимана у срезу. Њихова активност сметала је реакционарима, па су их често опгуживали просвјетним властима.

Поред поменутих културно-просвјетних друштава, у Пљевљима је радила подружница муслиманског друштва „Гајрет“, чији су рад помагали и поједини просвјетни радници Срби и Црногорци.

Кад је, 6. јануара 1929. године, заведена војно-монархистичка диктатура, која је укинула Видовдански устав, грађанске сло-

боде и политичка права и забранила све политичке странке и синдикалне организације, припадници грађанских политичких странака у срезу пасивно су очекивали даљи развој догађаја. Диктаторски и милитаристички режим је према свим својим противницима примјењивао репресалије, Жандарми су били стационирани у девет жандармеријских станица у срезу.

Тешко економско и политичко стање, сиромаштво и културна заосталост су карактерисале тадашње економске и политичке прилике и у овом крају. Због свега тога у срезу је расло незадовољство већине становништва против владајућег режима.

Революционарни покрет Под утицајем револуционарног *покрета у Београду*, напредни студенти пљеваљског среза, који су студирали на Универзитету у Београду, развијали су политичку активност у Пљевљима настојећи да се преко легалних и илегалних форми рада развија револуционарни покрет у срезу пљеваљском.

У Пљевљима је у децембру **1932.** године основано **Удружење студената Пљевљака**. Оно је окупљало у своје редове већин⁵ студената из пљеваљског среза и представљало значајно жариште за ширење прогресивних идеја и стварање револуционарног покрета. Оно је било упориште револуционарно оријентисаних људи овог подручја. Основни циљеви Удружења студената Пљевљака били су револуционарни. То се види и из првог програма Удружења усвојеног на Оснивачкој скупштини: „Сељак па и велики дио Санџака далеко је од свих могућности **за ма** какву интелектуалну оријентацију” због чега је Удружење поставило као своје непосредне задатке „оснивање градске читаонице и Народног универзитета у Пљевљима и оснивање библиотеке у свих 12 оштина овог среза које ће бити саставни дио књижнице у Пљевљима”. У том документу Удружења даље се констатује да културни као и **политички** препород краја „једино **може** доћи од омладине, јер му је она и по срцу и по идеји **најближа**”; да су „непријатељи културног препорода предрасуде и ауторитети без вриједности, традиције које се не смију заборавити, али се морају брисати при извођењу нових непосредних задатака...” Као што се види, студенти одређено указали на основну снагу и на форме политичког рада у остваривању револуционарних циљева и задатака.

Акције студентске омладине преко Студентског удружења и друге активности на плану спровођења идеологије и политике Комунистичке партије Југославије биле су разноврсне и успјешне. Преко културно-умјетничких приредби, читаонице, зидних новина и индивидуалног рада чланова Студентског удружења организован је културно-просвјетни и политички рад на линији револуционисања маса и њиховог везивања за идеје и политику

Комунистичке партије Југославије. У Удружењу су били нај-активнији прогресивно оријентисани студенти, који су по убје-ђењу били марксисти. Преко Удружења је било организовано сакупљање прилога за Црвену помоћ. Тако је студент права Миодраг Мишо Павићевић два пута носио прилоге које је Удружење сакупљало за комунисте који су били на робији у Сремској Митровици. Удружење је успјешно повезивало свој рад с Удружењем учитеља, у коме су доминантан утицај имали антирежимски оријентисани учитељи. Поред прилога које је прикупљао за Црвену помоћ — за шпанске борце, међу којима се борила и др Добрила Шиљак из пјеваљског среза — и за комунисте у затворима и на робији, Удружење се повезивало с напредном студентском омладином у другим мјестима зетске бановине.

О активности Студентског удружења у Пљевљима извјештавао је и тадашњи лист „Санџак“. У чланку под насловом „Скупштина Удружења студената Пљевљака 1933. године“ стоји да је 23. јула те године одржана годишња скупштина и да је примљен предлог једног члана да Удружење узме иницијативу око сазивања конгреса студената из Санџака на коме би-се, по-ред питања која интересују специјално студенте, дискутовало и о потребама и политичким приликама у Санџаку. До тога конгреса није дошло јер су га власти забраниле бојећи се окуп-љања и организационог повезивања напредне омладине у Сан-џаку.

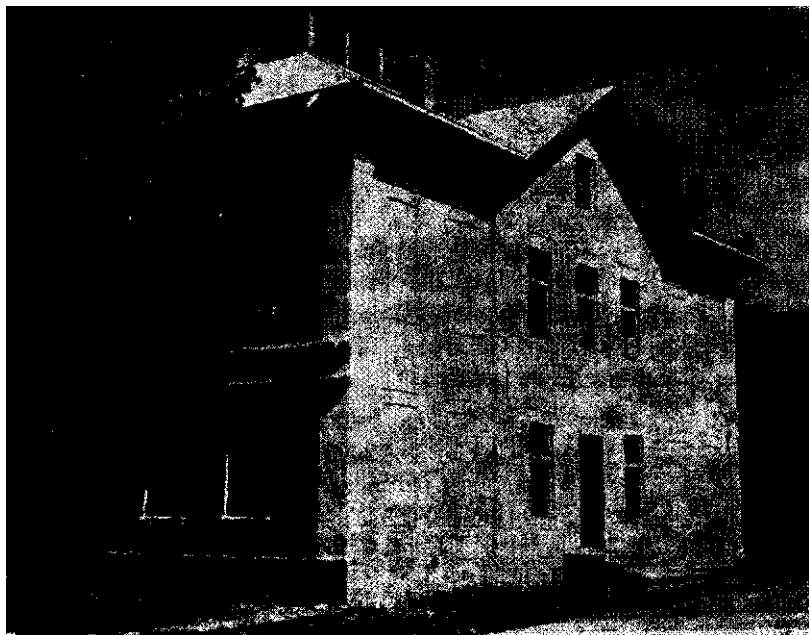
Јача, организована револуционарна активност у срезу по-чиње од 1933. године. Марксистички оријентисани студенти (Ј. Маловић, М. Павићевић и др.) развијали су живљу активност у Пљевљима, прорађивали марксистичку литературу и матери-јале КПЈ, одржавали илегалне састанке који су по садржини и начину рада имали карактер партијских састанака. На овим су састанцима разматрали актуелне политичке догађаје, догова-рали се о одређеним акцијама, доносили одлуке о раду са сред-њошколском и занатско-радничком омладином. Такав рад се ма-нифестовао и на парламентарним изборима 1935. и 1938. године: око питања грађанског рата у Шпанији, фашистичке агресије на Чехословачку, Пољску и Албанију, у раду на тумачењу по-литике КПЈ; приликом прослава 1. маја, октобарске социјали-стичке револуције и 8. марта; у повезивању с напредном омла-дином у Пријепољу, Новој Вароши, Бијелом Пољу, Беранама (Иванграду) и Жабљаку.

Тај рад је имао највећи успјех са ђацима Пјеваљске гим-назије, која је била најјаче упориште револуционарног покрета у пјеваљском срезу.

Поједини директори и реакционарни професори су били противници слободоумних и напредних ђака; неки од њих фа-

воризовали су дјецу реакционарних и богатих грађана. Међу професорима је било и напредно оријентисаних људи (Првослав Пиво Караматијевић, Миливоје Урошевић, Војин Кртолица, Миодраг Џуверовић и други) који су помагали акције средњошколске омладине.

Штрајк ђака Пљеваљске гимназије који је почео 29. марта 1939. године спада у највећу акцију револуционарног покрета у пљеваљском срезу. Отпуштање из службе професора српскохрватског језика Миодрага Џуверовића, било је повод да већина ђака одмах ступи у штрајк, који су организовали комунистички оријентисани ђаци. Са заједничког скупа ученици — штрајкачи су другог дана упутили резолуцију Управи гимназије, Министарству просвјете и угледним људима у граду. У тој је резолуцији,

Гимназија 1939. године

поред осталог, стајало: „Ми ђаци знамо то да се једним објективним испитивањем да утврдити, да смо у дугом низу времена претрпјели масу увреда, понижења и крајње пристрасних и нимало васпитних поступака од стране појединих наставника. Хтјели смо да протестујемо против оних који упропашћавају нашу младост и нашу будућност. Хтјели смо да кажемо нашим родитељима и грађанима и надлежним факторима да овако стање у Гимназији не смије даље да остане ако се мисли на нашу будућност, да интелектуални и морални развој ученика Пљеваљске гимназије не пође погрешним и нездравим путем. Ако овај

штрајк представља већи злочин него поступци које смо изнијели, ми смо приправни да у сваком моменту носимо посљедицу тога". Дио грађана међу којима су се истицали Велимир Јакић, Пиво Караматијевић, Душан Ивовић, Михаило Драгашевић, Мира Мазић, Милан Поповић и Илија Станић, пружао је пуну подршку штрајку. Тако је и једна делегација угледних грађана, с Душаном Ивовићем и Михаилом Драгашевићем на челу, ишла у Београд да протестује код Министарства просвјете. Против ђака који су учествовали у штрајку предузете су драконске мјере. На једну годину су искључена 32, на двије и три 20, из свих школа у Пљевљима 10, из свих школа у Краљевини 8 ученика — укупно 70. Остали учесници штрајка кажњени су оцјеном „један" из владања. Искључени ђаци су наставили школовање и револуционарни рад у никшићкој, беранској, ужичкој и другим гимназијама. Штрајк је имао велики значај за даљи развој револуционарног и антифашистичког покрета у пјеваљском срезу и за убрзавање рада Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак на формирању организације КПЈ у Пљевљима.

Прва организација КПЈ у пјеваљском срезу формирана је новембра 1939. године, а чији су први чланови били Комнен Церовић, Велимир Јакић и Мићо Зорић. Комнен Церовић је био први секретар ове организације (ћелије), која је, по одлуци Обласног комитета КПЈ за Санџак, вршила функције и Мјесног комитета КПЈ за пјеваљски срез.

Формирањем партијске ћелије почиње организованiji рад на спровођењу политике КПЈ. Чланови КПЈ и комунистички оријентисани студенти, средњошколци и занатски радници развијали су активност кроз већ постојећа друштва и организације.

У то вријеме у Пљевљима је постојало: Српско пјевачко ДРУШТВО „Братство" и Муслиманско друштво „Гајрет", а од 1924. године и фискултурно друштво „Соко". Управа „Сокола" је све више прелазила у руке реакционара, па се и број средњошколаца у овом друштву смањивао. Зато је у „Соколу" школске 1935/36. године било 48, 1936/37. године 15, а 1937/38. године више

није било у њему скоро ниједног ученика виших разреда гимназије. Да би сузбили утицај и рад реакционарних елемената Бранко Ђуровић и Ризах Катана су 1937. године организовали штрајк у „Соколу“, због чега су искључени из овог удружења.

Комунисти су развијали живљу и разноврснију активност у граду. Они су, поред постојећих, формирали нова спортска друштва „Слогу“ и „Јединство“, која су окупљала већи дио средњошколске и радничке омладине. У њима се, поред спортског и културно-просвјетног развијао интензиван политички рад на васпитању омладине у револуционарном духу и на њеном ангажовању у раду за политику КПЈ. Спортско друштво „Јединство“ је било примјер братства, јединства и равноправности српске, црногорске и муслиманске омладине. Ова друштва су организовала излете који су се претварали у политичке скупове.

У свим акцијама против политичког терора, експлоатације и профашистичке политике режима напредна и револуционарна студентска, средњошколска и радничка и сеоска омладина борила се за демократске слободе, права и интересе народа, за политику КПЈ. Зато је уживала све већи углед у народу. То се одразило на побједу демократских снага на парламентарним изборима у срезу Пљеваљском 1939. године. Пошто је Пљеваљска гимназија била најјаче жариште револуционарног покрета у срезу, у њој се под непосредним утицајем и руководством комуниста снажно развијао напредни средњошколски покрет. Па ипак, у гимназији није била формирана партијска организација, нити организација СКОЈ-а. Али је међу средњошколском омладином рад био организован кроз разне форме: илегални састанци, васпитне групе, излети, литерарна дружина „Полет“, илегалне библиотеке и слично.

Поред идеолошког и политичког рада који су комунисти — студенти развијали међу напредном средњошколском и сеоском омладином, посебна је пажња посвећивана радничкој омладини. Васпитне групе састављене од радника проучавале су и растурале марксистичку литературу и писале антифашистичке пароле у фаду. Због тога је јадна група радника и ђака са Ризахом Катаном, била ухапшена у марту 1939. године. Кад је профашистичка влада Милана Стојадиновића покушала да 1938. године, по угледу на Хитлара и Мусолинија, формира профашистичке организације, око 300 омладинаца из Пљеваља, под

паролама „Доље фашистичка Њемачка и Италија“, „Живио мир, слобода и демократија“, деманстрирало је главном улицом града.

Утицај на село и сеоску омладину комунисти су спроводили преко студентске и средњошколске омладине са села. У томе су имали значајну улогу и учитељи Будимир Милићевић, Маријан Лекић, Панто Малишић, Стана Томашевић и Душан Басагић. Већином са села средњошколци и студенти су своју активност развијали у својим родним мјестима. Читају се напредне књиге, проглаои КПЈ, шире идвје КПЈ и растурају леци. Биле су организоване и групе сеоске омладине с којима се политички радило. На селу је била формирана и организација задружне сеоске омладине. Тај рад је био нарочито развијен у хоћевинској и косаничкој општини. Организоване су и мале библиотеке у којима је било марксистичких књига, које су добро коришћене, нарочито брошуре о СССР-у. Рад са женама комунисти су остваривали преко студенткиња, ученица гимназије и ученица Женске занатске школе у Пљевљима.

Крајем 1934. године дошло је до лрвих покушаја фармирања синдикалних организација у Пљевљима. Тада је тражено од власти одобрење за рад подружнице занатских радника, која би се везала за струковни савез синдиката кожарских радника. Власт није дозволила револуционарну активност синдиката. Она није одобрила такав рад синдиката у Пљевљима ни 1938. године, када су јој Хајро Хаџалић и Ризах Катана и други, у покушају да формирају УРСОВ-е синдикате, поднијели на одобрење правила састављена по узору на правила Мјешовитог савеза УРС-а. Организовани дио радника припадао је револуционарном синдикалном покрету. Они су радо читали и растурали и синдикалне листове „Одјек“ и „Радник“.

Политичка ситуација у земљи и у свијету јако је утицала на политичку активност револуционарних снага у пљеваљском срезу. Борба против фашизма, борба у Шпанији, империјалистички ратови Њемачке и Италије, прогони комуниста — све је то условљавало живље политичке акције. На линији раскривавања профашистичких режима и борбе против фашистичке опасности, студенти Пљевљаци организовали су у љето 1938. године предавање „Одбрана земље од фашизма“. Оно је одржано у Пљевљима, Сјеници и Новом Пазару, док је у другим мјестима забрањено. Свака револуционарна и антифашистичка акција у земљи и свијету наилазила је на подршку народа у срезу, а нарочито студената и средњошколске омладине. Тако у прогласу студената Пљевљака од 29. јуна 1938. године стоји:

„Проливена крв Мојсија Стефановића, Марковића и других другова за слободу пролетеријата збиће још више редове радног народа чијем ходу неће моћи одољети никакве баријере капиталистичких хуља. Омладина пјеваљског среза заједно с омладином осталих народа Југославије поћи ће стопама Мојсијевим и другова у борби против фашистичких крволока чији слуга Стојадиновић капларски извршује смртне пресуде и пије крв народима Југославије“. Сем тога, растурањем слика др Драгише Мишовића, Жарка Мариновића и Мирка Срзентића омладина се упознаје с погибијом ових револуционара. И патријарх српске православне цркве Петар Росић Варнава, који је родом из Пјеваља, супротстављао се профашистичкој владавини Милана Стојадиновића и његовим покушајима да ратификује Конкордат с римокатоличком црквом.

У јануару 1940. године су ухапшени у Пљевљима и у Управу града Београда затворени Данило Кнежевић, Будимир Будо Милићевић и Шућро Друда. А фебруара 1941. године су били у концентрационом логору: у Смедеревској Паланци Алекса Јовићевић а у Сребреници Ахмед Бајровић и Ризах Катана.

КПЈ у Пљевљима имала је 11 чланова у априлу 1941. године. Она је била малобројна с обзиром на велики број марксистички оријентисаних студената и ђака, који су учествовали у низу револуционарних и антифашистичких акција и били носиоци борбе за политику КПЈ. Иако су постојали сви услови, организација СКОЈ-а није била формирана у срезу.

Народ у пјеваљском срезу је осудио приступање Краљевине Југославије Тројном пакту. У Пљевљима су 27. марта 1941. године организоване манифестације под паролом „Боље рат него пакт“, „Боље гроб него роб“. У њима су учествовали грађани, ђаци и војници. Ове манифестације биле су израз патриотског расположења народа за одбрану Југославије од агресора: фашистичке Њемачке и њених савезника. То се показало и 30. марта 1941. године приликом одласка 48. пјешадијског пука из Пјеваља на фронт према Албанији. Тада је већина грађана присуствовала свечаном испраћају пука.

До 6. априла 1941. године, организацију КПЈ у пјеваљском срезу су сачињавали: Комнен Церовић, Велимир Јакић, Милорад Зорић, Будимир Милићевић, Радоје Контић, Бранко Ђуровић, Момчило Бајчетић, Данило Јауковић, Војин Кртолица и Мило Лубарда. У почетку априлског рата у Пљевља су дошли Владимир Дамјановић и Данило Кнежевић, студенти, из београдске партијске организације, а В. Кртолица и М. Лубарда су напустили организацију. Спроведећи политику КПЈ, они су развили активност на мобилизацији народа за одбрану земље од фашистичких агресора. Чланови и симпатизери КПЈ одмах су се Команди војног округа у Пљевљима јавили као добровољци за фронт. Међутим, војне власти им нијесу изашле у сусрет. Слом

Краљевине Југославије био је неминован. Министри су пролазили кроз Пљевља према Никшићу, одакле су авионима побјегли из земље. Разорне акције пете колоне, паника, кукавичлук и издаја органа власти, војних команди и установа биле су на сваком кораку. Они су ревносно чували и Нијемцима предали све војне магацине и објекте у Пљевљима. Али су прије тога одбили приједлог комуниста да се храна подијели народу овога краја. Послије њемачке и италијанске агресије на Југославију 6. априла 1941. године, њемачка војска је 16. априла 1941. године окупирала Пљевља.

Илија ВУКОВИЋ